

KRIZA MUDROSTI

dr Celestin TOMIĆ

Židovska zajednica u Jeruzalemu proživljava duboku religioznu dramu između 5. i 3. stoljeća prije Krista.¹ Stavlja se pod upitnik tradicionalna teologija koja je tvrdila da se čovjek spasava vršeći djela Zakona; naglašava se da Zakon nije sredstvo spasenja, da djela ne spasavaju, da Bog ne nagrađuje pravednika po njegovim djelima.

Temeljna je vjerska istina: Bog je pravedan. To je prihvaćeno kao temeljni aksiom bilo kojeg religioznog iskustva. Pravednost Božja izvor je nade za pravednika. Ljudske nepravde i opačine podložne su Božjoj pravdi. Pravedni Bog nagrađuje dobro, a kažnjava zlo. Opisujući Božji zakon, čovjek se nada spasenju. Židovski su mudraci u tom razdoblju suočeni s patnjom pravednika i u potrazi za smislom života stavljaju pod upitnik tradicionalna shvaćanja i traže nove putove religioznog odnosa s Bogom. Ta je kriza jasno izražena u *Knjizi o Jobu* i dosiže svoj vrhunac u *Knjizi Propovjednika*. Problem promatra s raznih vidika, priprema put rješenju u kasnom židovstvu; na ta će pitanja kršćanstvo dati nov, izvoran, zadovoljavajući odgovor.

POVIJESNI OKVIR

Židovski su izgnanici u Babilonu radosno pozdravili proglas kralja Kira godine 538. da se mogu vratiti u svoju domovinu. U nekoliko su se uzastopnih valova

1 O problemu se mnogo piše u posljednje vrijeme. Izdvajam neke značajnije pisce za ovaj studij: ALBRIGHT W.F., *Stone Age to Christinity*, Baltimora, 1957²; CHOURAQUI A., *La pensee juive*, hrv. prijevod: *Židovska misao*, Zagreb, 1982; DUBARLE A.M., *Les sages d'Israël*, Paris, 1946; Isti, *Les Sagesses du Proche Orient Ancien*, Paris, 1963; PERANI M., *Crisi della sapienza e ricerca di Dio nel libro di Giobbe*, Riv. Biblica 2(1980) 157–184; RAD G. von, *Weisheit in Israel*, Neukirchen–Vluyn, 1970; SCHMID H.H., *Wesen und Geschichte der Weisheit*, Berlin, 1966; SACCHI P., *Appunti per una storia della crisi della Legge nel giudaismo del tempo di Gesù*, Bibbia e Oriente 12 (1970) 199–211; Isti, *Retribuzione e giudizio fra ebraismo e cristianesimo*, Rivista di Storia e Letteratura Religiosa 9 (1973), 407–420; Isti, *La protesta nella sapienza*, Riv. Biblica 2 (1976) 137–163.

mnogi Židovi vratili na svoja ognjišta, obnovili žrtvenik i podigli Hram.² Ali mnogo je Židova ostalo u Babilonu gdje su se dobro snašli, stekli izvjesna bogatstva trgovinom i bankarstvom, a neki su ušli u visoke državne službe³.

Imamo tako dvije grupe Židova: povratnike u zemlji otaca i one u dijaspori, i dva različna gledanja na židovstvo i religiozni problem.

ŽIDOVU U JERUZALEMU

Judeja je mala pokrajina unutar perzijske transeufratske satrapije. Imaju omeđenu slobodu upravljanja zemljom koliko im dopusti kraljevska vlast u Samariji, gdje vladaju Sambalatovići, prema Židovima neprijateljski raspoložena i stoga omražena gospoda.

Židovi imaju svoj Hram, što je središte i duša zajednice. Hram znači i prevlast svećenstva. Prorok Malahija, iako svećenicima prebacuje njihove mane i grijehe u vršenju svećeničke službe, proglašava načelo: oni su čuvari i tumači predaje (Mal 2,7). Jednako i Hagaj: svećenici tumače Zakon (Hag 2,11).

Odnos je prema strancima pomirljiv. Ide se za tim da se ugrade u zajednicu, da se stvori jedinstvo Židova i pogana. Vide u tome kako svetopisamski tekstovi dobivaju sad konačno ostvarenje i konkretne obrise. Jahve je rekao Abrahamu: „Sva plemena na zemlji tobom će se blagoslivljati.” (Post 12,3). Izaija je to navijestio: svi narodi uzlaze na Goru Jahvinu (Iz 2,1–5). Ezekiel nalaže da se tuđinac ne tjera niti ubija, nego ga treba ugraditi u zajednicu da dobije baštinu među sinovima Izraelovim (Ez 47,22). Ezekiel i Izaija to proriču za mesijanske dane. Proroci koji djeluju u to vrijeme smatraju da su ti dani nastupili. Treći Izaija zapovijeda da se uškopljenik ili stranac, koji se po Zakonu smatra odijeljen od zajednice, sada ima smatrati čistim i posve se uključiti u zajednicu ako opslužuje Zakon (Iz 56, 3–5). Isti prorok najavljuje da će i pogani kao i sinovi Izraelovi prinositi žrtve Gospodinu, i Jahve će između njih uzeti sebi svećenike i levite (Iz 66,21). Malahija gleda kako pogani prinose čiste žrtve u Jeruzalemu (Mal 1,11).

Takvo religiozno stanje univerzalnosti spasenja ima nešto sličnosti sa Salomonovim vremenima. I tad se stvara univerzalno kraljevstvo u kojem Židovi i nežidovi žive zajedno, i nastoji se to produbiti. Ipak postoji razlika: u Salomonovo su vrijeme na vlasti Izraelci, a sada imaju vlast samo u granicama Sambalatovića. Stoga se sad ne oslanjaju na svoju moć, nego na Jahvina obećanja, a ona imaju prednost pred ljudskim snagama, koje mogu zatajiti, ali Božja obećanja nikada (Zah 2,8–9; 4,6–10).

U DIJASPORI

Židovi u Babilonu žive bez Hrama, čuvaju vjerno svoje predaje, oslanjaju se jedino na Zakon. Odnos se s Bogom ne ostvaruje posredstvom Hrama i kulturnih žrtva-

2 U Bibliji se spominju četiri povratka babilonskih izgnanika: pod vodstvom Šešbasara za Kira god. 538; pod vodstvom Zerubabela i Jošue malo kasnije; za Artakserka I. dolazi Nehemija god. 445. i za Artakserksa II. dolazi Ezra godine 396. Vidi TOMIĆ C, *Poruka spasenja Svetog pisma Staroga zavjeta*, Zagreb, 1983, 142–143.

3 Vidi: CARDASCIA G, *Les Archives des Murašū*, Paris, 1951.

va, već samo na temelju opsluživanja Zakona. Živi se u struji proroka Ezekiel (Ez 18): spasenje je u opsluživanju Zakona. To traži da se što je moguće više odijele od pogana, da se zatvore u geto, da žive što više odijeljeni kako bi mogli živjeti po svojem Zakonu i običajima. Zakon o čistoći postaje temeljna obrana za njih. Pogani ne nečist i ostaje nečist. Propis Pnz 23,4, koji se odnosi na Amonce i Moapce, proširuje se na sve pogane. U Babilonu se stvara predaja koja ulazi u rabsku: treba strogo lučiti Židove i pogana.

Za spasenje je nužno prihvatiti zahtjeve Saveza i Zakona. Zakon je jedino sredstvo spasenja za narod i pojedinca. To posebno naglašava Ezekiel. Bog štiti one koji opslužuju Zakon, a kažnjava one koji ga krše. Pravednik koji trpi i grešnik koji je sretan ne stvara sablazan. Božje djelovanje ostaje skriveno: Bog kažnjava grijeh otaca do četvrtog koljena, a iskazuje ljubav tisućama koljena koji vrše njegove zapovijedi (Izl 20,5s), Čovjeku ostaje skriveno kako Bog nagrađuje pravednika, a kažnjava grešnika.

U vrijeme babilonskog izgnanstva počela je kružiti zajedljiva poslovice: „Oci je doše kiselo grožđe, a sinovima zubi trnu.“ Suočen sa svojom bijedom i patnjom, Izraelac pita zašto mora ispaštati grijeh drugih. Jeremija kaže da je ovaj svijet nesavršen, ali u „novom Savezu“ neće biti tako. „Svatko će umrijeti zbog vlastite krivice. I onome koji bude jeo kiselo grožđe zubi će trnuti.“ (Jr 31,29–30). To će biti novi svijet, lijepi, pravedni, Novi savez.

Ezekiel kaže da već sada Bog tako radi. „Onaj koji zgriješi taj će umrijeti.“ (Ez 18,4). Ako se radi grijeha što ih počini grešnik pokaje, spasiće se „zbog pravednosti što je čini, i živjet će“ (18,22). Pravednost, nagrada Božja, nije daleko, dolazi odmah nakon čina. Spasenje ovisi o čovjeku, o opsluživanju Zakona. Ono što je Jeremija postavio kao težnju i mesijansko ostvarenje, Ezekiel prenosi u ovu stvarnost. Temelj je židovske vjere da Bog nagrađuje ljude po njihovim djelima. Po Ezekielu je vrlo uzak prostor između djela i nagrade i čovjek to može lako provjeriti. Ako je bol, mora biti i grijeh; ako je sreća i blagostanje, mora biti pravednost. Bol se osjeća kao kazna za grijeh više nego ikada dotad.

DJELOVANJE EZRE I NEHEMIJE

U dijaspori se tako ukorjenjuje nov način tumačenja religioznog odnosa između čovjeka i Boga. Spasenje je posljedica vršenja zakona, posebno skrupuloznog opsluživanja svih norma čistoće. Takvo židovstvo dijaspore uvodi i utvrđuje u Jeruzalemu reforma Nehemije i posebno Ezre, muževa koji su odgojeni u babilonskom židovstvu. Ezra proglasi Mojsijev zakon kao kraljevski zakon, obvezatan za sve. Opsluživanje je Zakona jedino sredstvo spasenja. Pogani nisu čisti, obeščaćuju i razaraju židovstvo. Potrebno je odijeliti se. Žene tuđinke s djecom treba otjerati iz židovske sredine. Pa i Izraelac koji ne opslužuje Zakona ima se iskorijeniti iz zajednice. Tom su reformom bili pogođeni čak vodeći krugovi, kao Elijašib, sin velikog svećenika Jojade (Neh 13,28).

Uskoro je nastupila reakcija nadahnutna religioznim vrednotama prijašnjih vremena. Tako se pojavljuju neke biblijske knjige: *Ruta* pokazuje kako je David, naslovnik mesijanskih obećanja, potomak jedne strankinje, i to Moapke, pripadnice

naroda koji ostaje zauvijek isključen iz zajedništva Božjega naroda (Pnz 23,4); *Jona* iznosi događaj neposlušna proroka, uosobljenje židovstva zatvorena u sebe, i pokazuje kako istinsko obraćenje i religioznost nailazi na veliku sablazan samo u omraženom, neprijateljskom, poganskom gradu Ninivi.

Ali ovdje nas ne zanima toliko „čistoća” stranaca, već veći problem, problem patnje pravednika, smisao života koji se ukazuje u svoj svojoj apsurdnosti među velikim misliocima koji žive stoljeće kasnije, u 4. i 3. stoljeću.

Aleksandar Veliki godine 333. pobjeđuje posljednjeg perzijskog kralja Darija III. i osniva veliko svjetsko carstvo. Nakon njegove rane smrti (god. 323.) carstvo se dijeli na manja kraljevstva. Palestina potpade pod Egipat, gdje od 323. godine vlada dinastija Ptolemejevića. Bila je najmirnija od svih helenskih država. Odnosi Ptolemejevića sa židovskom pokrajinom bili su vrlo dobri. Veliki svećenik upravlja u Judeji. U Jeruzalemu ekonomsko stanje nije loše. Vlada čak izvjesno blagostanje. Osjeća se utjecaj grčke kulture, helenizam, ali ne ugrožava židovsku zajednicu. Zajednica živi po Zakonu; to je temelj zajednice. Blagostanje i mir pripisuje opsluživanju zakona, kako potvrđuju Knjige Ljetopisa, koje nastaju u to vrijeme.

Upravo u to vrijeme nastupa teška kriza. Židovski mudraci dovode u pitanje tradicionalnu tezu: opsluživanje Zakona donosi sreću, spasenje, blagostanje. Smiono postavljaju pitanje: Zašto pravednik trpi ako Bog nagrađuje po Zakonu? Da li postoji pravednik? Da li Zakon spasava? Što je spasenje? Ne treba li religiozni odnos postaviti na druge temelje, drukčije od onoga na kojem je počivao u tradicionalnom nauku? Koje su istinske vrednote u čovjekovu životu?

Ta pitanja postavljaju mudraci, pisci Knjige o *Jobu* i posebno Knjige *Propovjednika*.

TRAŽENJE NOVIH PUTOVA

Problem patnje pravednika muči pisca Knjige o *Jobu*, problem smisla čovjekova života pisca Knjige *Propovjednika*. Ta dva mudraca i pisca pokušavaju riješiti problem mimo uhodanih uvjerenja teologije Saveza, osporavajući tvrdnju da je Zakon jedino sredstvo spasenja i da se ono postiže opsluživanjem Zakona do u tančine, i traže nova rješenja za nove, ispravnije odnose između čovjeka i Boga, malog čovjeka i velikog i uzvišenog Boga.

KNJIGA O JOBU

Knjiga o *Jobu* smatra se s pravom remek-djelom mudrosne književnosti, najljepšim i najpotresnijim djelom ne samo u Bibliji već i u svjetskoj književnosti.⁴ Pro-

4 Izbor iz komentara o *Jobu*: DHORME E, *Le livre de Job*, Paris 1926; KÖNIG E, *Das Buch Hiob*, Gütersloh, 1929; WEISER A, *Das Buch Hiob*, Göttingen, 1951; TERRIEN S, *Job*, Paris, 1963; ALONSO SCHOEKEL L, *Job*, Madrid, 1971; FEDRIZZI P, *Giobbe*, Torino, 1972; RAVASI G, *Giobbe*, Roma, 1979; VIRGULIN S, *Giobbe*, Roma, 1980.

Stugije: GAROFALO S, *Il peso di Dio e l'angoscia dell'uomo Giobbe*, Roma, 1949; LAVÉQUE J, *Job et son Dieu*, Paris, 1970; MANY O, *Der Rechtsstreit mit Gott (RIB) im Hiobsbuch*, Saggiima, 1970; BONORA A, *Il contestatore di Dio*, Torino, 1978.

matra problem patnje pravednika s više strana i analizira tužne situacije s raznih gledišta. Problem patnje preplavljuje sav svijet. Stoga za junaka svoje rasprave uzima poznatu priču o pravednom šeiiku Jobu, tudincu, da daje svojem razmatranju općeljudsko značenje.

Job tvrdi da njegove patnje nisu pravedne jer nema grijeha koji bi mogao sebi predbaciti. Njegove su boli preteške. „Pokoja ni mira meni više nema, u mukama mojim nikad mi počinka.” (3,26). Jedini izlaz vidi u smrti koju priželjkuje kao mirni san, da više ništa ne vidi i ne zna. U Podzemlju su svi izjednačeni, prestaju nasilja i patnje. Bolje je i ne ugledati svjetlo onome koji je određen za patnju (3,13–16).

Podiže težak protest protiv Boga. Gdje je Božja pravda? Zašto štiti nepravednika koji tlači i pljačka sirotinju, sirote, udovice, izlaže ih studeni, golotinji, gladi. „A na sve to Bog se oglušuje” (24,12). Kada grešnik propada? Možda katkada, ali to nije zakon povijesti.

Elifaz, Jobov prijatelj, nastoji obraniti Božju pravednost. Poziva se na videnje i čuo je šapat: „Zar je smrtnik pred Bogom pravedan? Zar je čovjek čist pred svojim Stvoriteljem? Ni slugama svojim više ne vjeruje, i anđele svoje za grijehе okrivljuje – kako ne bi onda goste stanova glinenih kojima je temelj u prahu zemaljskom...” (4,17–19).

Čovjek nije pravedan jer nije čist. Bog je pravedan jer je čist. Ideja je nova. I Job je prihvaća (gl. 14). Što znači Bog je čist? Bog je „svet” – kadoš. Stari vjeruju da ubija pogled na Svetog Boga. Čist je u židovstvu predmet, čovjek, životinja u odnosu prema Bogu. Nečisto ne ubija, ali izbacuje čovjeka iz zajednice izabranog naroda i udaljuje od Boga. Što znači u Jobu da je Bog čist? Čistoća je neizostavan uvjet da se čovjek može približiti jačemu od sebe u ratu, u kultu. Daje posebnu snagu potrebnu čovjeku da se othrvu u teškim situacijama. Dakle, čistoća je kao sinonim snage. Stoga ne može čovjek biti pravedan pred Bogom jer je slabiji od njega.⁵

Job je svjestan svoje slabosti. „Zar snage imam da mogu čekati?” (6,11). „Što je čovjek da ga toliko ti cijeniš... i svakog trena da ga iskušavaš? ... Zašto si ko metu mene ti uzeo, zbog čega sam tebi na teret postao?” (7,17–20). Stoga priznaje: „Zaista, dobro ja znam da je tako: kako da pred Bogom čovjek ima pravo?” (9,2). To jest da ima pravo na sudu, da bude opravdan. „Srcem on je mudar, a snagom svesilan, i tko bi se njemu nekažnjeno opro?” (9,4). On čini što god hoće. Kao da se „ruga nevolji nevinih” (9,15.20.23).

Bog je čist, čovjek nije čist, nego je „prah i pepeo”. „Kad bi i sniježnicom sebe ja isprao, kad bih i lugom ruke svoje umio, u veću bi me nečist opet gurnuo, i moje bi me se gnušale haljine!” (9,30 sl). Zato je uzaludno pravdati se s Bogom. Može me osuditi kad god hoće.

Istina, teologija Saveza govori o ugovoru između Boga i čovjeka. Ali može li čovjek stupiti pred Boga Suca? Može li se čovjek s njime pravdati, pozvati ga na

⁵ Vidi SACCHI P, *La protesta nella sapienza*, nav. čl, 146–148

sud da se s njim pamiči? (9,33). Trebao bi se netko treći staviti između čovjeka i Boga. A toga nema. Stoga za Joba teologija Saveza, kako se prenosi, nema smisla. Bog ne djeluje u povijesti po pravednosti koja se temelji na opsluživanju Zakona. I opsluživanje Zakona ne donosi nikakve koristi. Job vjeruje da Bog djeluje u svijetu i vrlo je prisutan u svim zbivanjima. Ali ostaje neshvatljivo njegovo djelovanje. Bog djeluje drukčije nego što uče tri prijatelja, predstavnici „stare teologije” – da pravednik mora biti nagrađen i da patnje imaju uvijek svoj razlog u grijehu. koji se može otkriti. Job naprotiv vjeruje da Bog djeluje na drugi način i želi otkriti taj drugi način Božjeg djelovanja.

Bog je dao čovjeku razum, ali tko će shvatiti misao Božju. Stvari ne idu po našoj logici. Bitku ne dobiva uvijek jači. Da ljudi vode povijest, shvatili bi nešto. Ali povijest stvara Bog, stoga se ne razumije ništa. Čovjek ne pozna Božje misli. Mudrost da prođe u tajnu Božjeg djelovanja ostaje izvan i iznad čovjekove misli. To zauvijek ostaje nedohvatljivo bilo kojem čovjeku.

Istina, čovjek teži da spozna mudrost koja vlada svijetom, da otkrije tajnu života i patnje, ali to ne može otkriti čistim razumom. Čovjek mora priznati svoju stvorenost i malenost, poniziti se pred Bogom. Poziv na poniznost vrhunac je prvog dijela knjige (gl. 31). To je ispravan stav pred Bogom, to je mudrost – „Strah Gospodnji” (28,28).

Elihu, mladić vrlo mudar, prihvaća Jobove stavove da treba zagledati stvarnosti u oči. Poziva se na Božje nadahnuće (32, 8–9). Odbacuje predaju koja kaže da je sve u čovjekovoj moći. Bog je jači od čovjeka (32,12). Čovjek može stupati putem istine samo ako ga vodi i rasvjetljuje Bog. Ni teologija Saveza ne koristi mnogo jer čovjek ne može od Boga tražiti razlog zašto ne postupa po uvjetima Saveza. Traži novo tumačenje Jobova zla i nalazi ga u Jobovoj preuzetnosti. Jobov je grijeh oholost koja mu priječi da shvaća Boga. Job mora naučiti šutjeti pred Bogom (33,33). Zlo u svijetu nije kazna ili nije samo kazna za grijeh; ono je tu jer je Bog tako htio. Elihu Jobu predbacuje grijeh oholosti i poziva ga na poniznost. Put k Bogu vodi raznim putovima i nikad ih nitko neće sve prijeći. Elihu pogrešno predbacuje Jobu grijeh, ali sluti da je istina o dobrom Bogu drukčija nego što uče stari mudraci.

Bog u teofaniji objavljuje Jobu svoju veličinu i mudrost. Čovjek pred tajnama prirode ostaje nijem i shvaća kako je nedokučiva Božja mudrost, koja sve vodi. Jednako u ljudskoj povijesti čovjek nije u stanju da prođe u Božju misao. I Job se ponizuje, odriče se svoje slave i pravednosti, postaje savršeni siromah – anaw kaje se „u prahi i pepelu” (42,1–6).

Zaključak knjige zbuñuje: Bog oprašta Jobu što je „pravo govorio”. Jobov je protest protiv Boga istinit i pohvaljen. To je najdublja pouka knjige: svako religiozno iskustvo mora imati polazište u pažljivu shvaćanju stvarnosti ma kako se krutima i stravičnima one predstavljale. Vjera ih može osvjetliti i shvatiti iako svijet i dalje ide svojim tokom. Prava je vjera u prihvaćanju postojanja zla u svijetu. iako to čini s protestom, prepuštajući Bogu da zlo sa zemlje ukloni u svoje vrijeme. Ta je vjera svjetlo nada.

Promatrajući zlo u svijetu, posebno stradanje nevinih, djece, bespomoćnih, napuštenih... ateist zaključuje: nema Boga; Prudhon okrivljuje Boga i tvrdi da je

Bog zlo; Freud vidi u Bogu sadističkog oca koji ubija svoje dijete; Nietzsche nebeskog uhođu, žandara koji bezrazložno kažnjava.... Job nikad ne gubi vjeru u pravednog Boga iako ne shvaća njegovih putova.⁶

Pisac Knjige o Jobu jedan je od najvećih učitelja duhovnosti svih vremena: postavio je temeljna pitanja čovjekova odnosa s Bogom iako ih je ostavio otvoreni-ma. Zlo nije nužno kazna za grijeh. Ostaje pitanje: što je onda? Bog ne nagrađuje ljude po njihovoj pravednosti, po opsluživanju zakonskih propisa. Kako onda nagrađuje? Ta pitanja preuzima i radikalizira pisac Knjige *Propovjednika*.

PROPOVJEDNIK

On ima mnogo sličnosti s Jobom iako ga vodi različit duh. Problematika je življa, misao je dublja, svjesniji je novosti koje iznosi i posljedica što slijede, voli radikalna rješenja. A opet, manje je patetičan. Uzbudljivi Jobov protest postaje mirno razmatranje o patnjama, o Božjem djelovanju u svijetu, o istinskim vrednotama, o religioznom stavu prema Bogu. Ne gubi se u dugom pričanju kao Job, ali nije zato manje snažan. Promatra otvoreno zlo u svijetu i vidi „nasilja, suze potlačeni-h, i ni kog nema da ih otre; i nasilje iz tlačiteljske ruke, a zaštitnika niotku-da”, pa ni od Boga. Zato smatra sretnijima mrtve od živih, a sretniji je od jednih i drugih onaj koji se nije još ni rodio (4,1–3).

Propovjednik spada među najteže i najznačajnije knjige Staroga zavjeta.⁷ Jednostavnost govora čini knjigu laganom. Ali kad pokušamo izreći što je rekao, čini nam se da je misao ostala nedorečena. Neki se izričaji utiskuju spontano u pamćenje, kao: „Vrijeme rađanja i vrijeme umiranja...”, „Sve je ispraznost i pusta tlapnja”, „hvatanje vjetra”, i dobivaju drugi smisao.

Poteškoća u shvaćanju otkriva i različitost tumačenja njegova djela. Za jedne on je pesimist: naglašava više negativne nego pozitivne strane života; za druge je optimist jer uči da je život dobar i daje sreću; za jedne je skeptik jer stavlja pod upitnik temeljno učenje židovske religije, za druge je čovjek žive vjere; za jedne je fatalist, za druge hvalitelj čovjekova rada.⁸

Različitost misli sili neke da vide na djelu više autora, naprotiv na temelju stilističkih kriterija i jedinstva misli većina smatra da je autor knjige jedan.⁹

Vjerniku čitanje te knjige stvara ne malu zabunu. Kako se može smatrati religioznom knjiga koja ponovljeno ističe ispraznost svega, totalnu apsurdnost, besmisao svega? Kako se religioznost može temeljiti na besmislenosti? Kako je ta knjiga

6 Vidi: TOMIĆ, *Poruka spasenja ...* 255.

7 Izbor iz komentara o *Propovjedniku!* BUZY D, *L' Ecclésiaste*, Paris, 1946, DI FONZO L, *Ecclésiaste*, Torino, 1967; PODECHARD E, *L' Ecclésiaste*, Paris, 1912; SACCHI P, *Ecclésiaste*, Roma, 1976; ZIMMERLI W, *Der Prediger*, Göttingen, 1962.

Studije: BOTTERO J, *L' Ecclésiaste et le problème du mal*, Nouv. Clío 7–9 (1955–57) 133–159; LORETZ O, *Qohélet und der alte Orient*, Freiburg, 1964; STEIMANN J, *Ainsi parlait Qohélet*, Paris, 1955.

8 Vidi SACCHI P, *Ecclésiaste*, 6–10; TOMIĆ C, *Poruka...*, 267–269.

9 Vidi SACCHI P, nav. dj, 23–28; TOMIĆ C, nav. dj, 266–267.

ušla u kanon svetih knjiga? Židovi su još koncem prvog stoljeća raspravljali da li da se ta knjiga zadrži u popisu svetih knjiga ili ne. Kršćani su knjigu od apostola prihvatili kao svetu i nadahnutu, ali se smatralo da nije prikladna za liturgijska čitanja. 7. je rujna 1759. Voltaireov prijevod *Propovjednika*, iako je djelo imalo odobrenje i bilo posvećeno Madame Pompadour, po odluci senata spaljen pred stubištem kraljevske palače u kojoj je rezidirala Madame Pompadour. I danas se knjiga prihvaća s rezervom, a neki u piscu vide „samotnog buntovnika” (G. v. Rad), sugovornika modernog čovjeka, koji za vjeru ne pruža ništa.¹⁰ Općenito je gledanje negativno. Ipak je i ova nadahnutu knjiga vrlo važna prekretnica u židovskoj misli. Naslućuje nove strane čovjekove misli, nove dimenzije koje, istina, pisac nije mogao razjasniti ni sebi ni drugima, ali koje su utrle put novom, dubljem i intimnijem traženju odnosa s Bogom.

Bog je stvoritelj svijeta (12,1) ali pisac ne shvaća zašto tolika zla u svijetu. Bog je dao čovjeku mudrost da se može snaći u životu, da spozna smisao života i svijeta, dao mu je pogled u vječnost – *olam*. Ipak čovjek ne može otkriti smisao svojeg života: omeđen je osjetilima, uvijek traži nove doživljaje (1,8); omeđen je prirodom: smrt mu priječi da ikad dođe do dna stvarnosti (9,10; 12, 1–5). Čovjek otkriva u prirodi nepromjenjive zakone koje ne može mijenjati (1,4–7), a tako i u povijesti čovjeka: pokoljenja se izmijenjuju određenim ritmom (1,4). Ali postoji i drugi tip zakona koji ne može predvidjeti, onaj povoljan trenutak – *kairos* – tako presudan za njegov život (3,1–8), koji ovisi samo o Bogu.

Propovjednik promatra zlo u svijetu, tako prošireno. Čovjek više trpi nego što je grijehom zaslužio. Zlo je kao neka sila koja ovladava čovjekom. Zlo je neminovno vezano uz postojanje čovjeka, bilo pojedinca bilo društva. Kao da je društvo tako strukturirano da uvijek netko treba trpjeti za druge. I to on iznosi mirno, bez ironije, bez patosa. Kao da su zlo, bol i patnja vezani uz čovjeka već samom činjenicom što živi u društvu (5,7). Ali ako se i izdvoji iz društva, zlo ga prati jer je nekako u njegovoj naravi. I poglavito smrt, koja nikog ne štedi. Smrt nije samo bol bolova već nepravda svih nepravdi, konačan njihov zbir, golemo more gorčine u koje se slijevaju sve male radosti koje čovjek uživa na zemlji.

Čovjek na zemlji ima malene radosti: radost uspjeha (2,24), obiteljsku radost (9,9), uživanje u prirodi i u životu (11,7), ali sve to završava u smrti.

Zlo, posebno smrt, nema svoj izvor u prekršaju Zakona. Ono postoji i neotklonjivo je. „Pravednik propada unatoč svojoj pravednosti, a bezbožnik i dalje živi unatoč svojoj bezbožnosti.” (7,15). Zakon nije sredstvo spasenja. Ni mudrost ne donosi spasenje. Pisac hvali mudrost: „Mudracu su oči u glavi, a bezumnik luta u tami.” Ipak tvrdi „znam da obojicu stiže ista kob.” „Kakva je sudbina ludaku, takva je i meni. Čemu onda žudjeti za mudrošću?” (2, 14 s).

Pisac vidi neosnovanost teorije nagrade i ideala pravednosti i traži nov put odnosa između Boga i čovjeka. Nalazi ga u „*strahu Božjemu*”. To je jedina vrednota i jedino sredstvo ostvarenje spasenja. Veza je između Boga i čovjeka samo „strah

¹⁰ Usp. LAULO A, *Kohelet*, Vluyn, 1978.

Božji". Tako rješava problem zla: sve zlo što postoji u svijetu. Bog je nekako htio da čovjeku utisne svoj strah. Bog ne nagrađuje ljude po svojoj pravednosti, već želi da ga se bojimo. Čovjek mora biti svjestan svoje uvjetovanosti i prignuti glavu pred dalekim Bogom. „Bog je na nebu, a ti si na zemlji.” (5,1). Ova daljina čini mu se kao nepremostiv bezdan. Izgubio je temeljni element predanja Bogu: ljubav koja veže Boga s čovjekom, a zadržao samo strah. „Što traži, o Izraele, Jahve Bog tvoj? Traži samo da ga se bojiš, stupajući svim njegovim stazama, ljubeći ga i služeći mu svom mišlju i svim bićem.” (Pnz 10,12).

Za Propovjednika sve je Božji dar, ne koristi mnogo ni pravednost, ni opsluživanje Zakona ni mudrost. „Ne dobivaju trku hitri, ni boj hrabri; nema kruha za mudraca, ni bogatstva za razumne, ni milosti za učene, jer vrijeme, i kob sve ih dostiže.” (9,11). Sve ovisi o Božjoj volji. Tvrdnje te vrste odaju okus determinizma. Mudrosna predaja misli da Bog ulazi u povijest da nagrađuje i kažnjava. Ako Bog tako djeluje u svijetu, njegovo bi djelovanje bilo shvatljivo. Ali ako ne djeluje tako, a to je sigurno, a nije moguće naći drugi kriterij Božjeg djelovanja, Božje djelovanje postaje posve neshvatljivo i dovodi do apsurdna sve ljudsko djelovanje. Pred tim otkrićem čovjek ostaje zbunjen. Imaju li smisla čovjekove inicijative? Gdje je onda čovjekova sloboda?

„Što je već bilo, ima svoje ime (određenu sudbinu), i zna se što je čovjek; i on se ne može parbiti s jačim od sebe.” (6,10). Ne snalazimo se u svijetu apsurdna *Propovjednika*. Ipak on je otvoreno i smiono postavio pitanja čovjekova odnosa s Bogom osporavajući nauk mudraca: opsluživanje Zakona ne donosi spasenje; Bog ne nagrađuje pravednika jer je pravedan, jer ne postoji pravedan koji ne bi sagriješio (7,20); ne postoji dosljedno odnos između čovjekova djela i božanske nagrade. Spasenje treba promotriti u drugom svijetu. Sve u povijesti i u čovjekovu osobnom životu jest dar Božji. Nema smisla religija utemeljena na Zakonu (*Propovjednik* ga ne spominje, izuzevši redaktora 12,13). Jedino ispravno utemeljenje religije jest „Božji strah”.

Što znači za njega religija Božjeg straha? Božji strah susrećemo i u starijim tekstovima. To je strah koji je posljedica iskustva svetog, Božje prisutnosti (Post 27,17); svijest svoje stvorenosti pred nestvorenim, neizmjernim Bogom (Job 37, 23); osjećaj priznanja bezdana između Boga i čovjeka (Ps 119, 79); poticaj da se da Bogu što je njegovo, posebno u opsluživanju Zakona (Pnz 4,10); postaje izvor i početak mudrosti (Izr 9,10; Ps 111,10). U *Propovjedniku* je religija Božjega straha nešto drugo. U biblijskim je starijim tekstovima Božji strah vezan uz očitovanje Božje ljubavi i njegov je temelj (Pnz 10,12–13). *Propovjednik* gubi iz vida religioznog njegov bitan element: ljubav. Vezu između Boga i čovjeka ne ostvaruju ni Zakon, ni žrtve, ni zavjeti, iako ih cijeni; ne postoje djela koja bi tražila pravednu nagradu od Boga, jer pravednika nema: i stoga jedini odnos između Boga i čovjeka da se presvodi taj neizmjerni bezdan jest Božji strah. Time pada i teologija Saveza, Božje blizine, i teologija obećanja, božanske nagrade pravednika.

ODJEK U KASNIJEM ŽIDOVSTVU

Propovjednik je jasno i smiono postavio otvorena pitanja koja traže odgovor. Zatvara prvo razdoblje židovstva i otvara razdoblje velike krize židovstva, koje po-

činje nakon njega. Židovstvo se raslojava u razne ogranke prema pokušaju rješenja na postavljena pitanja. Posebno na pitanja kako se ostvaruje spasenje, koji je pravi odnos čovjeka i Boga? Ako je sve Božji dar, je li čovjek tada sloboda? Kakav je odnos između čovjekove slobode i Božje slobode? Koji smisao imaju Savez, Zakon i obećanja?

Već u drugom stoljeću prije Krista imamo prve odgovore. *Sirah* naglašava čovjekovu moralnu slobodu, što je temelj da se postigne spasenje po opsluživanju Zakona. „Ako hoćeš, možeš držati zapovijedi, u tvojoj je moći da budeš vjeran.” (Sir 15,15).

Antigon iz Sokoa, učitelj Mišne, koji živi u prvoj polovici 2. stoljeća prije Krista, tvrdi da Bog ne nagrađuje čovjeka jer nema ništa na njemu što bi mogao nagraditi. Čovjek nema zasluga kad vrši propise Zakona. Pa kad bi i ispunio sav Zakon, ni tada ne bi imao prava da išta traži od Boga. Sačuvana nam je ova njegova izreka: „Ne budite kao oni sluge koji služe svojem gospodaru s nakanom da od njega prime plaću, već kao sluge koji služe svojem gospodaru bez nakane da služeći prime plaću.” (Pirke Abot 1,3).

Učitelj pravde, utemeljitelj kumranske zajednice, unosi neke nove pokušaje rješenja ovoga problema. Naglašava kao i Antigon da se čovjek ne može spasiti vlastitom pravednošću, i to iz korjenitijih razloga nego Antigon, a to je: čovjek nije čist od svojeg rođenja. Prihvaća predaju starih da spasenje pripada pravednom, ali ne postoji pravednik po ispunjenju Zakona. Čovjek je pravedan samo u smislu ukoliko je od Boga priznat pravednim. Očišćenje-opravljanje postiže se dijeleći se od ljudi tame, ljudi propasti i prihvaćajući poruku Učitelja pravde, ulazeći u novi savez, među sinove svjetla. Komentar Habakuka tumači izreku „Pravednik živi iz vjere” tako da se to odnosi na one koji vrše zakon u kući Jude. Bog ih izbavlja iz suda zbog njihove vjere u Učitelja pravde (Hab peš 8,1). Opsluživanje zakona jest znak da su ušli u novi savez i tako će izbjeći osudu. Dakle, nestaje pojam pravednoga koji zaslužuje spasenje, a pravednik je onaj koji je opravdan.¹¹

U evanđeosko su vrijeme posebno istaknuté tri sljedbe u židovstvu. Josip ih Flavije ovako ocrtava s obzirom na njihove stavove o odnosu Božjega i čovjekova djelovanja.¹² *Saduceji* odbacuju apsolutnu sudbinu. Bog ne čini zlo niti ga zapaža. Naglašavaju da je u čovjekovoj moći izbor dobra i zla. Sve ovisi o odluci svakog pojedinca.

Eseni tvrde da je sudbina gospodar svega i čovjeku se ništa drugo ne događa osim onog što mu je određeno.

Farizeji su između te dvije krajnosti: sve pridaju sudbini i Bogu, ali drže da u najvećem dijelu ovisi o čovjeku hoće li činiti dobro ili ne. Žele spasiti slobodu i odgovornost čovjeka i svemoćnu slobodu Boga u njegovu djelovanju u svijetu. Prihvaća se načelo opsluživanja Zakona, ali kad bi Božji sud bio bez milosrđa, to jest pravedan, svi bi bili osuđeni. Bog će opravdati onoga koji ima više djela Zako-

¹¹ O Učitelju pravde vidi SACCHI P, *La protesta nella Sapienza*, 160–162.

¹² JOSIP FLAVIJE, *Bellum Judaicum*, II, 8, 164; *Antiquitates Judaicae*, I, 5, 18; vidi SACCHI P, *Ecclesiaste*, 86–93.

na nego prekršaja. Tako Zakon spašava jer omogućuje da se čovjek opravda od grijeha.

Farizejstvo je udarilo pečat novom židovstvu koje će nadživjeti rušenje Jeruzalema 70. godine i još je uvijek živo i snažno, do danas.

Eseni i farizeji naglašavaju važnost Saveza i Zakona, a tako i teologiju obećanja, vjerom u onozemni život. Smrt, silazak u Šeol, nije konac života nego početak novog života u Bogu po besmrtnosti ili uskrsnuću.¹³ Saduceji ostaju u staroj predaji: naglašavaju zakon i nagradu u ovozemnosti.

Kriza mudrosti koja je nastupila u 5. stoljeću prije Krista i dosiže svoj vrhunac u knjigama Joba i Propovjednika, izazvala je u kasnijem židovstvu žive rasprave o mogućnosti spasenja, o teologiji Saveza i teologiji obećanja. Dani su različiti odgovori na postavljena pitanja. U lomljavi različnih struja i sljedbi konačno pobjeđuje novo židovstvo koje je oživila rabinska predaja farizejskog smjera.

U tim okvirima povijesti jače odskače novost koju donosi kršćanstvo. Ono naglašava proročke motive spasenja i novost ostvarenu u Isusu Kristu. Bog spasava, on ima uvijek inicijativu, on je otkupitelj i spasitelj, čovjek mora prihvatiti Božje djelo spasenja. Spasenje Bog ostvaruje u Isusu Kristu (1 Kor 1,30). Ono je s jedne strane u oprostjenju grijeha i opravdanju, s druge strane u svetosti koja je Božji dar koji čovjek mora prihvatiti i ujedno sjeme ubačeno u dušu koje nas postupno posvećuje i preobražava.

Propovjednik je ustvrdio da čovjeka ne spašavaju ni djela Zakona ni mudrost ni išta drugo. Jedina je vrednota za njega „strah Božji” po kojem daleki Bog drži ljude u stezi. On traži putove da se prebrodi neizmjeran raspon između Boga i čovjeka, da se stvori intimniji odnos između Boga i čovjeka i da religiozni odnosi ne budu utemeljeni na strahu. Kršćanstvo daje odgovor na tu čovjekovu težnju tako snažno izraženu u *Propovjedniku*. Nije najviša i jedina vrednota „strah Božji” nego ljubav Božja: „Straha u ljubavi nema, nego savršena ljubav izgoni strah.” (1 Iv 4,18). Ljubav, milost, što je dar Duha, sama Božanska Osoba briše neizmjernu udaljenost vjernika i Boga jer se Duh Sveti, Božja ljubav, u nama nastanjuje i djeluje i u njemu kličemo: „Abba! Oče!” (Rim 8,15), što pokazuje intimnost, prisnost, sinovstvo kršćanina s Ocem koji sa Sinom svojim i Duhom Svetim boravi u duši vjernika. Po Božjoj ljubavi postajemo stan Trojednog Boga (Iv 14,23).

I sve je to milost. „On nas spasi ne po djelima što ih u pravednosti mi učinismo, nego po svojem milosrđu.” (Tit 3,5). Spašeni smo i sveti ne „po našim djelima”, nego „po naumu i milosti koja nam je dana u Isusu Kristu” (2. Tim 1,9), ne „po djelima Zakona”, nego „po vjeri” u Krista (Gal 2,16). Pavao će reći: „Nije do onoga koji hoće, ni do onoga koji trči, nego do Boga koji se smiluje.” (Rim 9,16). Stoga i kliče: „Milošću Božjom jesam što jesam.” Ali nastavlja: „Njegova milost u meni nije bila uzaludna; štoviše trudio sam se više nego svi oni”, pa opet ponizno zaključuje: „ali ne ja, nego milost Božja sa mnom” (1. Kor 15,10). Kršćanin je svjestan da je sve Božja milost, ali i svjestan da mora surađivati s tom milošću.

¹³ Eseni, čini se, više naglašavaju besmrtnost duše, život vječni, a farizeji vjeru u uskrsnuće. Vidi više REBIC A, *Vjera u prekogrobni život u SZ i u kasnom židovstvu*, BS 3(1982) 338–365.

Vidimo da teologija Saveza dosiže u Isusu Kristu božanske vrhunce zajedništva. Proslavljeni Gospodin jest Novi savez, u njemu postajemo jedno mistično tijelo, jedna mistična osoba. „Jedan” (Gal 3,28) i jedno s Trojedinim Bogom. Pečat tog zajedništva i jedini zakon jest Božja ljubav „razlivena u srcima našim po Duhu Svetom koji nam je dan” (Rim 5,5). I problem patnje, iako ostaje tajna, u tom je svjetlu osvjetljen: „patnje sadašnjeg vremena nisu dostojne usporedbe sa slavom koja će se objaviti u nama” (Rim 8,18). „Znamo, pak, da Bog u svemu surađuje s onima koji ga ljube, s onima koji su odlukom njegovom pozvani... da budu suobličeni slici Sina njegova.” (8,28–29).